

A. I. Herzen:

Válogatott filozófiai tanulmányok
/Szikra-kiadás, Budapest, 1949/

Komoly érdeme a Szikrának, hogy Dobroljubov irodalmi tanulmányai után kiadta Herzen egyes filozófiai írásait. Az orosz forradalmi demokrata gondolkodókat nálunk még igen kevésbé ismerik. Az itt felsorolt két művön kívül eddig még csak Csernüsevszkij: Mi a teendő? című regénye jelent meg magyar nyelven. Remélhetőleg hamarosan pótolni fogjuk ezen a téren is az eddig elmulasztottakat. Mert az orosz forradalmi demokrata gondolkodók jelentősége rendkívül nagy. A 19. századbeli gondolkodás történetét lehetetlen megérteni az ő alapos ismeretük nélkül.

A polgári filozófia története teljesen eltorzította a haladó gondolat fejlődési útját a 19. század folyamán. Ebben pedig éppen ennek a mozgalomnak igen nagy a jelentősége. A polgári filozófiatörténetírás már ott kezdi az eltorzítást, hogy a német klasszikus filozófia középponti alakjává Kantot teszi Hegel helyett. A hegeli iskola felbomlásában létrejövő ideológiai harcok, amelyekben Marx és Engels fiatalkori filozófiai fejlődése lejátszódott, alig vagy egyáltalában nem szerepelnek a filozófia polgári történetírásában. Az orosz gondolkodók pedig teljesen hiányzanak belőle. Ez persze nem véletlen, hanem a polgári filozófiatörténet reakciós mivoltának természetszerű következménye. Mert ezek az orosz gondolkodók a tudományos szocializmust megelőző fejlődési fok utolsó nagy képviselői. Időrendben Bjelinszkij, Herzen, Csernisevszkij és Dobroljubov ugyan kortársai Marxnak és Engelsnek, de gondolkodásuk osztálytartalmát és módszerét tekintve mégis csak az orosz utópikus szocializmus és forradalmi demokrácia elméleti megalapítója. E munkájuk számos nagy kérdést vet fel, számos kérdést sőt olykor körvonalait is. De azoknak a kérdéseknek megoldását, amelyek érdekében e nagy gondolkodók viaskodtak, csak Marxban, Engelsben, Leninben és Sztálinban találjuk meg.

Herzen e kiadásához előszóként igen kilyesen Lenin kiváló tanulmánya jelent meg. Itt Lenin rendkívül tömören és mélyen jellemzi Herzen

MTA FIL. INT.
Lukács Arch.

filozófiájának lényegét: "Herzen egészen közel jutott a dialektikus materializmushoz, de megállt a történelmi materializmus előtt." /6./

Lenin e tanulmányában Herzen ingadozásait, liberális hibáit a 48-as forradalom bukása után gondolkodásának e határára vezeti vissza. Könyvünk kivétel nélkül olyan cikkeket tartalmaz, amelyek 1842 és 1845 között, vagyis a 48-as forradalom előkészítő szakaszában íródtak.

Herzen
en a könyv-
e tanul-
tek ki, de
tívait köz-

A filozófiatörténet szempontjából tehát a hegelianizmus felbomlásának korzsaakában vagyunk, még pedig annak Feuerbach fellépése után szakaszában, amikor a materializmus kérdése a homloktérbe került; természetesen a Kommunista Kiáltvány megelőző időben. Abban az időben tehát, amelyben Marx és Engels kiépítik a dialektikus és történelmi materializmust. E sorok írója nem Herzenfilológus. Nem tudja tehát megállapítani, ismerte-e Herzen Marx és Engels egykoru műveit. Az itt közölt tanulmányokban nincsen nyoma hatásuknak. Sőt világosan látható, hogy tisztánlátásban mindenütt messze elmarad tőlük. Csak egy kis példát hozok fel. Herzen, mint az összes akkori haladó gondolkodók, élesen szembehelyezkedik az öreg Schelling reakciós fellépésével a berlini egyetemen. De ha összevetjük az ő pszichologizáló megjegyzéseit a fiatal Engels éles bírálatával, Marx levelével Feuerbachhoz, nyilvánvalóvá válik a problémák felvetésének és megoldásának szívonalkülönbsége. ~~Lenin kritik~~

Lenin kritikája, hogy Herzen megállt a történelmi materializmus előtt, a kérdést leglényegében ragadja meg. A 40-es évek filozófiai válsága éppen abban nyilvánult meg, hogy a ^{például} történelemfelfogás addigi legmagasabb formája, a Hegelé, teljesen alkalmatlannak bizonyult az új társadalmi és történelmi jelenségek megértésére s ezzel összefüggésben a mult ~~hely~~ helyes magyarázatára. Ebben a válságban a nagy utopisták történelemszemlélete sem tudott utat mutatni. Csak amikor Marx és Engels felfedték a történelmi materializmus módszertani alapelveit, amikor - ezzel a legszorosabb összefüggésben - kiemelték a proletariátus osztályharcának világtörténelmi jelentőségét és perspektíváit, váltak ezek a kérdések tudományosan megoldhatókká. A Marx

és Engels megteremtette gyökeresen új dialektikus módszer létrejöttében elválaszthatatlanul össze van fonódva a proletariátus osztályharcos, forradalmi világszemléletével.

Marxot és Engelst kivéve ebben az időben senki sem emelkedett a filozófiai gondolat ilyen magaslatára. Ott sem, ahol a proletariátus osztályharca a társadalom életében már kibontakozott, még kevésbé Oroszországban, ahol a gazdasági viszonyok sokkal fejlettebbek voltak. Mégis az orosz forradalmi demokraták szerepe ebben a filozófiai válságban rendkívül fontos és termékeny hatása. Egyrészt mert az ő materializmusok nem olyan elvont, mint a Feuerbaché; ők sokkal inkább érzik annak szükségletét, hogy a hegeli dialektika tudományosan maradandó elemét, módszerét, dialektikáját a természet és a társadalom megismerésére felhasználják, hogy a filozófiai materializmust szerves kapcsolatba hozzák a dialektikus módszerrel. Másrészt - ezzel szoros összefüggésben - nem érik be a filozófia legáltalánosabb kérdéseinek vizsgálatával, hanem választ keresnek a természettudomány és a társadalmi élet valamennyi aktuális kérdésére. Éppen filozófiai látáskörük ilyen szélességében, kérdésfeltevéseik ilyen egyetemességében nyilvánul meg forradalmár voltuk. Ezért gyökerében hamis a polágit filozófiatörténet ama sokat hirdetett felfogása, mely egyszerűen Feuerbach-tanítványokat lát bennük. Ők az orosz élet nagy problémáiból indulnak ki, jutnak eredeti kérdésfeltevésekhez, s itt természetszerűleg igyekeznek felhasználni Hegel és Feuerbach tudományos eredményeit. De a dolog lényegét tekintve, ezek a gondolkodók, köztük Herzen is, messze tulmennek Feuerbachon, bár nem jutnak el a mechanikus materializmus olyan végérvényes bírálatahoz és túlhaladásához, mint Marx és Engels.

MTA FIL. INT.
Lukács Arch.

Az orosz forradalmi demokraták filozófiai állásfoglalására rendkívül jellemző az, hogy hogyan bírálják meg a hegeli filozófiát. Herzen, csakugy mint a fiatal Csernüsevszkij is, azt veti Hegel szemére, hogy nem vonja le dialektikus módszerének összes következtetéseit. "Hegel, kifejtván a principiumot, gyakran fél elismerni annak összes következményeit és nem egyszerű természetes, magától értetődően követ-

kező eredményt keres, hanem arra törekszik, hogy az eredmény megférjen a fennállóval." /87/. Ezzel szoros összefüggésben kifejti, hogy Hegel sejtette ugyan tudomány és gyakorlat, gondolat és cselekvés összefüggését, de végül mégis beérte a tisztán tudományos állásponttal, nem tett valóságos lépéseket a gyakorlat irányában. Ennélfogva az ő filozófiája nem oldhatta meg a modern gondolkodás válságát, csak élére állította tudomány és élet, gondolat és gyakorlat viszonyának megoldatlanságát. [Itt, mint látjuk, Herzen nagyon határozottan szembefordul Hegellel. Ezt a kritikai állásfoglalást megtaláljuk e könyv szinte valamennyi lapján. Nagyon világosan látható a herzeni és a hegeli álláspont ellentétessége Descartes tárgyalásánál. Hegel úgy fogja fel, hogy a gondolat a középkor hosszú bolyongásai után parthoz ért. Herzen idézve Hegel e megjegyzéseit, így folytatja: "Mi is 'partot' kiáltunk, de ellenkező értelemben; Hegelnél a part nyugodt kikötő, ide uszik a gondolat, a kikötőnél kezdődik a gondolat birodalma. Mi azonban az új filozófiában olyan partot látunk, ahol csak a kedvező szelet várjuk, hogy köszönetet mondva a vendéglátásért, újból utra keljünk más kikötők felé." /325/.

Herzen fő kifogása az őt megelőző filozófiai fejlődés ellen az, hogy sohasem valósította meg filozófia és élet egységét. Ezért hangsúlyozza, szintén Hegellel szemben: "Mivel a tudomány magasabb az életnél, ezért elvont, teljessége nem teljes." /104/. Ezt a teljességet egyedül a gondolkodás és a cselekvés, a gyakorlat egysége adhatja meg. Mivel ez az egység Herzen ~~idejében~~ idejéig sem elméletben, sem gyakorlatban nem valósult meg, az emberiség kiskorú volt: "tudás nélkül. teljes öntudat nélkül nincs igazán szabad cselekvés, és az elmúlt emberi élet nem volt tudatos... Valóban az emberiség mindaddig a kiskorúság jeleit mutatta; lassan-lassan tudatossá nevelődik." ~~xlix~~ /117/. És Herzen éppen a filozófia válságában, abban, hogy "az emberek szükségesnek látták, hogy a tudomány teréről kilépjenek az életbe" /121/, látja a kezdődő nagykorúság jelét. [Itt persze élesen megnyilvánul Herzen gondolkodásának Lenin-megállapította gyengesége,

- különös! - sehol sincs... Empiria nélkül éppugy nincs tudomány, mint ahogy nem tudomány az egyoldalú empirizmus sem" /133/. Az empirizmus éme bírálata Herzennél igen helyesen abban csúcsosodik ki, hogy tiszta empirizmus elvileg lehetetlen, hogy a látszólag legkövetkezetesebb, az általánosítást legerélyesebben elutasító empiristák is általánosítanak, filozofálnak, csak éppen rosszul, öntudatlanul, dilettáns módon. Herzen ezt a gondolatot, amelyben szintén előfutárja Engels későbbi, persze sokkal magasabb színvonalú bírálatának, a következőképpen fejti ki. "a természetbuvárok csak mondják, hogy nem hagyják el az empirai terét, lényegileg azonban majdnem soha sem maradnak meg rajta; átlépik a tapasztalási ismeretek kereteit, anélkül, hogy számot adnának erről önmaguknak;... semmi sem zavarja össze annyira a fogalmakat, mintha öntudatlanul mennek át az egyik mozzanattól a másikba... A természetbuvárok... itt rendszerint belezavarodnak és eltévednek a rosszul értett kategóriák utvesztőjében, nem tudják, hová mennek, nem adnak számot cselekedeteikről, félnek kiengedni kezükből az érzéki hűséggel megadott tárgyat és nem veszik észre, hogy az már régen megváltozott; félnek hinni a gondolkodásnak és önkéntelenül belesodródva a dialektikai mozgás árába ellentéteselemeire bontják fel a tárgyat, elvesztve a szétbontott elemek egyesítésének lehetőségét." /138/139/.

Ezért nézi Herzen bizonyos ~~aggodalommal~~ kritikai aggodalommal kora természettudományának hatalmas fellendülését. "Figyelmes szemmel... valamilyen ügyefogyottság látható a természettudomány minden terén; valami hiányzik belőlük, valami, amit a tények özöne nem pótolhat, a felfedezett igazságokban van valami ki nem ~~mondott~~ /129/.

És Herzen itt megint nagyon világosan látja a filozófiai veszedelmet: az agnoszticizmus veszedelmét. Ebben látja, az idealizmus csődje mellett kora filozófiájának válságát, látja, hogy a természettudósok hamis empirizmusa dilettáns filozofálása szükségképpen az agnoszticizmushoz vezet. Mert ha igazán következetesek maradnak ebben az empirizmusokban, akkor "kénytelenek lesznek elismerni, hogy az ember feje úgy van alkotva, hogy az igazság csak rémlik neki, csak olyannak

látszik, mintha igazság volna, hogy nem ismerheti meg teljesen, vagy csak szubjektíve ismerheti meg az igazságot, hogy az emberi tudás - következésképpen valami faji balgaság" /152/. És Herzen azt is nagyon világosan felismeri, hogy itt a természettudományok gyakorlata és filozófiai általánosítása választat elé állítja a természettudományok művelőit: az egyik út az agnoszticizmus, a másik a filozófiai materializmus. Mert Herzen szerint, ha a természettudósok a ^{második} ~~első~~, a helyes utat választják "kénytelenek lesznek megérteni, hogy az emberi értelem nincs a természetén kívül... hogy a gondolkodás törvényei a lét tudatosított törvényei... hogy az ember nem azért tárja fel eszét mindenben és viszi be mindenbe, mert értelmes, hanem ellenkezőleg, az ember értelmes, mert minden értelmes; és ha a természettudományok ezt felismerték, akkor félre kell dobniuk a filozófiával szemben táplált esztelen ~~előítéleteket~~ előítéleteket" /u.u./. Herzen tehát egészen világosan látja, hogy a természettudományok filozófiai megalapozása csak a materializmus alapján lehetséges, s mint láttuk ez a materializmus nála erősen közeledik a dialektikus materializmushoz.

Ilyen bírálataiban és megállapításaiban Herzen kétségtelenül előfutára Engels ^{és Lenin} ~~és~~ Lenin, korszakalkotó filozófiai megállapításainak; persze ~~ismét~~ ismét meg kell állapítani, hogy hiányzik nála Engels ^{és} ~~és~~ Lenin ^{és} módszertani tisztánlátása. Ennek a hiányosságnak legfőbb oka ismét, hogy ^{Herzen} Herzen nem jutott el a történelmi materialisztikus kérdésfeltevéshez és a dialektikus materializmus ^t is csak megközelíti, de nem éri el. És így természetszerűleg nem alkalmazhatja mindenütt teljes következetességgel. Herzen kezdettől fogva és különösen tanulmányai második sorozatában feldolgozza ~~xx~~ a filozófia ugyyszólván egész történetét, még pedig ^{allt} a helyes módszertani belátásból, hogy ilyen alapon megfelelő módon bírálhassa a jelent és állapíthassa meg a jövő fejlődésének perspektíváját. Ebben ismét rendkívül haladó és termékeny tendencia mutatkozik meg.

MTA FIL. INT.
Lukács Arch.

Mint láttuk, Herzen világosan felismeri a hegeli dialektika nagy jelentőségét s ezzel összefüggésben a most tárgyalandó kérdésben azt